

MORALNA BRAČNA PROBLEMATIKA PRED IZAZOVIMA DANAŠNJEG VREMENA

Tomislav JOZIĆ, Sarajevo

Sažetak

Brojna moralna i pastoralna pitanja braka Crkva je temeljitije počela rješavati početkom Drugoga vatikanskog sabora. Uslijedili su potom mnogi dokumenti iz toga područja sa smjernicama koje se dotiču i naših prilika. Kako su problemi braka neodvojivi i od onih obiteljskih, rješenja ovih pitanja valja tražiti u objedinjenim pogledima na ove dvije »ustanove«.

U ovom prikazu problematike bračnih i obiteljskih tema dotaknuta su dva osnovna i najčešća problema. To su najprije *unutarnja pitanja braka*, a tiču se bračnog morala koji mora biti u službi života, te pitanja rastavljenih. Uvažavajući poznate crkvene dokumente, ova pitanja treba rješavati kroz dobro poznavanje tih dokumenata, ali i u prilagođavanju novim oblicima pastorala obitelji za naše prilike. Druga tema se odnosi na *vanjska obiteljska iskušenja i izazove* u našim današnjim okolnostima. Te su okolnosti u posljednjim godinama otežane raznim političkim interesima prividne koristi zbog raseljavanja velikog broja obitelji. Politička opredjeljenja su u pojedinim zaokruženim biskupijskim krajevima dovela do čak oko 130 tisuća raseljenih obitelji (Sarajevo, Banja Luka). Čini se da se jednim dijelom ni Crkva nije pritom snašla, jer nije odmah odlučno reagirala svojim moralnim pritiscima nasuprot kompromitiranog političkog i građanskog morala u raseljavanju. Postoje doduše brojne izjave i javni istupi crkvenih vrhova, ali im se ne može svima i uvijek pripisati ni jednodušnost u nastupu ni jednaka zauzetost protiv politike reduciranih interesa.

U rješavanju obiteljskih problema potrebno je dotaknuti i ova pitanja, jer ona izravno zadiru u obiteljsko-pastoralno stanje u nas. Čini se međutim prioritarnim, najprije upoznati prilike u kojima se ostvaruje brak i obitelj, da bi se potom moglo pristupiti »novoj evangelizaciji«. Ona, prema riječima Ivana Pavla II., mora biti »nova po žaru, metodama i nova u izražavanju«. Stoga sva rješenja bračnih i obiteljskih problema treba tražiti u crkvenim smjernicama, prilagođenima našim prilikama.

Ključne riječi: brak, obitelj, poznavanje prilika, obiteljski centri, nova evangelizacija.

Ne treba puno mudrosti da bi se zaključilo, kako se među brojnim pitanjima koja danas već svi nazivamo problematičnim – ne samo izvan Crkve, nego i u

njoj samoj – nalaze i pitanja o braku i obitelji. To su teme koje su se ovostoljetnoj Crkvi nametnule kao najhitniji »gorući problemi«¹ za rješavanje. Više nego sami neki saborski dokumenti, potvrđuju to i ne mali nesporazumi vezani uz nastanak tih dokumenata. Već i sama ideja da je problematici braka i obitelji posvećen i ovogodišnji pastoralni Tjedan, očit je dokaz da nema dijela Crkve u kojemu obiteljski pastoral ne bi zaslužio čelno mjesto. Možda stoga i nema dramatičnije saborske rečenice od sljedeće: »Spas osobe te ljudskog i kršćanskog društva usko je povezan sa sretnim stanjem u bračnoj i obiteljskoj zajednici.«²

Kao pokretač Sabora, Ivan XXIII. je tako postao glavni »krivac« ove teme, koja je izazvala cijeli niz ne samo žestokih saborskih, nego i brojnih kasnijih rasprava i dokumenata s enciklikom *Humanae vitae* na čelu. Kao nijedan drugi u Crkvi ovoga stoljeća, ovaj dokument je izazvao mnoge reakcije, pozitivne i još više negativne.³ Nesporazumi i rasprave o svemu tome postadoše tako preko noći prava (zakašnjela?) hit-tema u Crkvi, ali i izvan nje. Vjerojatno je tome razlog i šutnja koju je je prekinuo Ivan XXIII. Šutnju o problemima braka i obitelji najbolje karakteriziraju dvije epizode koje spominje Häring. On je i sam bio član Komisije za izradu nacrtu saborskih dokumenata, posebno *Gaudium et spes* koji sadrži odsjek o braku i obitelji (poznatom kao »shema 13«), te dijelom i u pripravi *Humanae vitae*. Pripadao je onom većinskom dijelu podijeljene Komisije, koji je bio za otvorenije suočavanje s pitanjima braka i za traženje mogućih rješenja, bez osuda. U jednom se trenutku čak smatrao »isključenim« iz rada Komisije zbog svojih otvorenih stajališta.⁴ Komisija je međutim pripremila opširan nacrt, *De Matrimonio et castitate*, s brojnim osudama zabluda (»Errores condemnantur«).

Na jednom prijemu, navodi Häring, Ivan XXIII. je jednom saborskom teologu pokazao nacrt ovoga dokumenta, rekavši mu: »Pogledajte! Dvadeset pet centimetara osuđenih zabluda i zahtjeva za doradom ('condemnatur et reprobantur')! Bit će malo previše!« Komentirajući ovo, Häring se pita je li to uopće

¹ II. VATIKANSKI KONCIL, *Dokumenti, Gaudium et spes*, KS, Zagreb, ³1980., naslov 2. dijela, 46-52.

² *Isto*, 47.

³ Bezbrojna je literatura o tome, ali valja spomenuti bar dokumente francuskih, kanadskih, engleskih i njemačkih biskupa, ali i *Pastirsku poruku* biskupa ondašnje BKJ s naslovom: *Uputa naših biskupa o enciklici pape Pavla VI. Humanae vitae*, HKD sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 1970.; usp. i B. HÄRING, *Il matrimonio nelle prospettive del Vaticano II*, Favero ed., Vicenza, ⁴1967.; K. RAHNER, *Riflessioni sull'enciclica »Humanae vitae«*, ed. Paoline, Roma, 1970.; L. ROSSI (ur.), *Controllo delle nascite e teologia. Il dossier di Roma*, Queriniana, Brescia, AA.VV., *Il matrimonio dopo l'Humanae vitae*, ed. Dehoniane, Bologna, 1969. itd.

⁴ Usp. V. SCHURR, *Bernhard Häring. Erneuerung der Moraltheologie*, O. Müller Verlag, Salzburg, 1970., 68, 78.

kršćanski moral o braku i obitelji? U drugom slučaju, on spominje izjavu jednog kardinala za vrijeme Sabora: »Ako 'saborska porota' nije bila u stanju dati praktične odgovore na ova pitanja, onda je bilo bolje o njima uopće i ne govoriti.«⁵

Ove dvije epizode možda na najbolji način odražavaju činjenicu da problemi braka i obitelji nisu uvijek u njima samima, nego često i izvan njih. U svakom slučaju, nije to bilo vrijeme osuda, nego trenutak traženja rješenja.

BRAK I OBITELJ PRED UNUTARNJIM IZAZOVIMA

Iako je ovdje prikazana tema već unaprijed zadana kao moralna »bračna« problematika, nju je nemoguće izdvojiti iz obiteljskih pitanja i teologije braka i obitelji općenito. Doduše, u teoriji je i to moguće, ali uvijek ostaje pitanje praktične pastoralne koristi od takve razdvojenosti, jer je brak temelj obitelji i njen neodvojivi dio, koji se s obitelji nužno prožima. Drugi razlog neodvojivosti bračnih od obiteljskih pitanja nalazi se u našem vremenu, u kojemu su nestale ili nestaju i dalje brojne obitelji, pa je time pogođen i sam brak. Analizirajući ova pitanja, teologija ih stoga u prvom dijelu samo prividno razdvaja na brak i obitelj radi lakšeg uočavanja pojedinosti, da bi se zatim vratila potrebnoj sintezi u svojoj moralnoj i pastoralnoj osjetljivosti ovih dviju »ustanova« u službi ljudskoga života.

A) Kakva teologija braka ?

Teološka osjetljivost za obiteljska pitanja, napose u bračnom moralu, nije bila dominirajuća osobina predsaborskog vremena. To je vrijeme stvaralo magisterijalne dokumente i prigodno⁶, a ne uvijek sustavno, pogotovo ne u pitanjima moralnih rješenja. Dakako, predsaborska teologija je imala svoje značajne dokumente o braku i obitelji, počevši od Benedikta XIV. do Pija XII. (npr. *Arcanum*, 1880; *Casti connubii*, 1930. i sl.)⁷, ali je u njima prevladavao institucionalni i pravni vid obiteljskih pitanja i rješenja.

Pored toga, u teologiji je postojala dugotrajna i jaka sklonost prema dualističkom shvaćanju čovjeka, po kojem je on sastavljen od duhovnog i materijalnog. Takvo poimanje čovjeka nije, međutim, izvorno kršćanska podjela, a još manje biblijska, naročito ne starozavjetna ideja. Stari zavjet čovjeka shvaća kao jedinstveno biće, stvoreno na »sliku Božju« (Post 1,26-27; 2,7). Dualizam je iskrivljena slika čovjeka, nastala pod utjecajem grčke filozofije (Aristotel), preko

⁵ B. HÄRING, *Il matrimonio nelle prospettive del Vaticano II*, Favero ed., Vicenza, 1967., 13, 15.

⁶ Usp. L. ROSSI, *Morale familiare*, ed. Dehoniane, Bologna, 1974., 7.

⁷ Usp. *Insegnamenti Pontifici I*, ed. Paoline, ²1957.

koje je potom i skolastika inzistirala na duši kao »formi tijela«⁸. Grčka terminologija i kultura ušla je dijelom i u novozavjetne spise, pa tako i Pavao koristi pojmove tijelo i duh (sarx, pneuma), kada npr. kaže: »Vidim u svojim udovima drugi zakon koji se bori protiv zakona moga uma, te me zarobljava u zakon grijeha koji je u mojim udovima. Jadan ti sam ja čovjek! Tko će me izbaviti od ovoga smrtonosnoga tijela?«⁹

Sve je to itekako ostavilo traga i na teologiju braka do pred sam Drugi vatikanski sabor, ali i na shvaćanje bračnog morala. Sabor je, međutim, inzistirao na novoj antropologiji i na »usavršavanju moralne teologije« koju »treba temeljitije hraniti naukom Svetog pisma«¹⁰. Tako se omogućava sinteza jedinstva čovjekova tijela i duha, utemeljenog na biblijskoj slici. Moralnoj teologiji se daje prilika izbjegavati čisto »normativnu etiku«¹¹ i u obiteljskom moralu, kadgod ona time postaje bliža svome izvornom evanđeoskom idealu. Prema tome, rješavanje problema bračnog morala valja danas tražiti prije svega u moralno-biblijskom shvaćanju pastoralna, ne omalovažavajući dakako ni juridičke odredbe koje štite moralno dobro obitelji u današnjim iskušenjima.

B) Unutarnja iskušenja braka i obitelji

Ima ih puno. Moglo bi se čak reći: onoliko, koliko i obitelji. Još je Sabor uočio brojne promjene našeg vremena, koje su utjecale na »kulturu i način mišljenja drukčije nego u prošlosti«¹². Te su se promjene poslije Sabora još i umnožile. Ipak, neka su obiteljska iskušenja i danas u crkvenim zajednicama toliko opća i zajednička, da se mogu lako izdvojiti. Crkva ih je ne samo prepoznala, nego je za najčešće probleme koji zadiru u unutarnje dostojanstvo braka i obitelji ponudila rješenja u brojnim dokumentima koji prate i novonastale promjene. Stoga se ovdje zadržavamo na dva najčešća unutarnja pitanja obiteljskog pastoralna: obitelj u službi života, te Crkva u službi obitelji, da bismo napokon dotakli neke vanjske okolnosti i izazove koji stoje pred obiteljima i u sadašnjem se trenutku čine gotovo nerješivima.

⁸ L. ROSSI, *Morale familiare*, Dehoniane, Bologna, 1974., 115-117, 116; usp. J. O' RIORDAN, *Evoluzione della teologia del matrimonio*, Cittadella ed., Assisi, 1974., 5-8.

⁹ Rim 7,23-24; usp. 1 Kor 6,13.

¹⁰ II. VATIKANSKI KONCIL, *Optatam totius*, 16.

¹¹ Usp. B. HÄRING, *Liberi e fedeli in Cristo I*, ed. Paoline, Roma, 1980., 18, 38-41.

¹² II. VATIKANSKI KONCIL, *Gaudium et spes*, 5.

1. Obitelj u službi života: bračni moral

Svi noviji crkveni dokumenti o obiteljskoj zajednici gotovo redovito se odnose i na praktična pastoralna pitanja, naročito ona u ispovjednom bračnom moralu. Time se ustvari upućuje na potrebu posebne pastoralne osjetljivosti u ovim pitanjima. Upravo je pastoralna osjetljivost Ivana Pavla II. za obiteljski život i bila razlogom da je nedavno došlo do još jednoga dokumenta ove vrste. On je, naime, Papinskom Vijeću za obitelj povjerio izradu naputaka o sakramentu ispovijedi u osjetljivim temama braka. Tako je nastao Priručnik za ispovjednike o nekim pitanjima bračnog ćudoređa, a potpisao ga je 12. veljače 1997. kardinal Trujillo, kao predsjednik spomenutoga Vijeća.¹³ Ovaj *Priručnik*, nazvan i *Vademecum* za ispovjednike, ustvari su moralne smjernice za pastoralnu praksu, veoma sažete i utemeljene na dotadašnjim novijim dokumentima Crkve o bračnom moralu.

Uvodni dio dokumenta govori načelno o bračnoj zajednici u službi života, dok drugi dio u 30 točaka podsjeća ispovjednike na svetost braka (5 točaka), na odgovorno roditeljstvo (6 točaka), te napokon središnji odsjek *Priručnika* donosi upute ispovjednicima (19 točaka) o primjeni katoličkoga nauka o bračnom moralu na ispovjedni pastoral. *Priručnik* ustvari ne donosi doktrinarno ništa novo, što se o ovoj materiji ne bi već nalazilo u enciklici *Humanae vitae* (1968.) nadopunjenoj s *Veritatis splendor* (1993.) i *Evangelium vitae* (1995.), te u pobudnicama *Familiaris consortio* (1981.) i *Reconciliatio et paenitentia* (1984.) ili u novom Katekizmu (1992.), te drugim dokumentima sličnog sadržaja. Njegova je naročita vrijednost u tome što je – osim iz Papine »posebne pastoralne osjetljivosti« – nastao i u suradnji s profesorima teologije i svećenicima u dušobrižništvu, te služi kao »prikladan sažetak« i »pomoć ispovjednicima«. ¹⁴ Ukratko, *Priručnik* – koji je tako nazvan simbolički, jer je veoma kratak – daje praktične upute, savjete i usmjerenja u obiteljskom pastoralu; koristan je i za same pokornike u braku, ali i za one koji se pripravljaju za brak.

Ono, međutim, što je uočljivo pri pažljivom čitanju ovoga dokumenta je činjenica da on pretpostavlja ne samo dobro poznavanje enciklike *Humanae vitae* i srodnih joj dokumenata, te saborske konstitucije *Gaudium et spes* (posebno br. 16 i 46-52)¹⁵, nego traži i sigurnost u poznavanju načela moralne teologije o

¹³ PONTIFICIO CONSIGLIO PER LA FAMIGLIA, *Vademecum per i confessori su alcuni temi di morale attinenti alla vita coniugale*, Libreria ed. Vaticana, 1997.; PAPINSKO VIJEĆE ZA OBITELJ, *Priručnik za ispovjednike. O nekim pitanjima bračnog ćudoređa*, KS, Dokumenti 108, Zagreb, 1997.; usp. *Vrhbosna* 2 (1997.), 93-100.

¹⁴ Navodi su iz uvodnoga dijela samog *Priručnika*; usp. prethodnu bilješku.

¹⁵ Prvi broj govori o savjesti, a ostali o promicanju dostojanstva braka i obitelji.

ispovjednoj disciplini. Ovdje izdvajamo one naglaske, kojima – u današnjim obiteljskim iskušenjima služenja životu – *Priručnik* pridaje naročitu važnost postupanjima ispovjednika u sakramentu pomirenja (Upute ispovjednicima, br. 3):

– U pitanjima odgovornoga roditeljstva (HV, 10) postupci ispovjednika moraju se temeljiti na 4 osnovna polazišta: 1) Sposobnost razumijevanja i primjena milosrđa prema izvornom evandeoskom moralu, kako ga je primjenjivao sam Krist. Uz duboko uvažavanje dostojanstva ljudske osobe, on se sagibao »nad svaku ljudsku bijedu, i nadasve, nad svaku čudorednu bijedu, nad grijeh«¹⁶. 2) Traži se »razborit oprez« u postavljanju potrebnih (ne suvišnih) pitanja pokorniku. 3) Pokornika valja ohrabriti i pomoći mu u cjelovitom priznanju svih teških prekršaja. 4) Potrebno je dati i prikladne savjete koji će ga postupno dovesti do osobne odgovornosti u pitanjima bračnog morala (t. 1).

– Ponavljanje prekršaja (recidivitet) u području bračnog morala (npr. sprečavanje začeca) nije samo po sebi razlog za uskraćivanje odrješenja. Isključivi razlog za to može biti nedostatak uobičajenih uvjeta odrješenja (priznanje, kajanje i odluka; t. 5 i 11). Ovdje je dobro podsjetiti kako rigorizam – koji ponekad može biti bolesno veći u pitanjima spolnosti, nego u drugim područjima – slični na nalog koji je isusovcima izdao njihov general Claudio Acquaviva. On im je 1612. godine, pod prijetnjom izopćenja i oduzimanja prava naučavanja, te pozivajući se na poslušnost, zabranio naučavati da u području seksualnosti može postojati mali grijeh, tj. »neznatnost materije« (parvitas materiae).¹⁷ I u ovim pitanjima je korisnije biti više liječnik, nego strogi sudac.

– Kada se radi o grijesima učinjenim u subjektivno »nesavladivom neznanju« (ignorantia invincibilis; GS, 16), po sebi, u pravilu, nije potrebno o tim grijesima ispitivati, iako su objektivno moralno zlo i nered. Naime, »ako je neznanje nesavladivo ili je sud pogrešan bez odgovornosti moralnog subjekta, zlo koje osoba čini ne može se njoj ubrojiti.«¹⁸ Stoga je načelno »bolje ostaviti pokornika u dobroj vjeri« (bona fide), jer u tom slučaju subjektivno ne griješi, pogotovo kad se predviđa da ne bi promijenio svoje ponašanje (t. 7, 8). U protivnom, tj. ako bi se pokornika upozorilo, tada bi od materijalnoga grijeha postao i formalni moralni prekršaj – kako i jest tradicionalni moralni nauk. Ipak, budući da je i materijalni moralni prekršaj objektivni nered, valja prikladno (tj. pazeći uvijek na odnos: materijalno-formalno) nastojati ispraviti subjektivni krivi sud. Zlo, naime, ne prestaje biti zlo time što netko o njemu krivo prosuđuje.¹⁹

¹⁶ IVAN PAVAO II., *Dives in misericordia, Bogat milosrdem*, KS, Zagreb, 1981., 6.

¹⁷ Usp. B. HÄRING, *Kristov zakon. Slobodni u Kristu III*, KS, Zagreb, 1986, 72.

¹⁸ *Katekizam Katoličke crkve* (KKC), HBK/GK, Zagreb, 1994., br. 1793.

¹⁹ Usp. DENZINGER – SCHÖNMETZGER, *Enchiridion symbolorum ...*, 2795, 3634.

– Među moralno-pedagoškim načelima koja, za obiteljsko služenje životu, valja primjenjivati u pastoralu sakramenta pomirenja, naročitu pozornost treba obratiti na »zakon postupnosti« (t. 9 i 10). On se sastoji u napredovanju i spremnosti bračnih drugova »da bolje spoznaju vrednote koje jamči i promiče božanski zakon« i svoju spremnost na to pokažu kroz pozitivne konkretne izbore.²⁰ Ti izbori moraju biti u traženju prekida s grijehom; moraju ostati u službi otvorenosti životu, jer obitelj i bračna zajednica predstavljaju »središte kulture života« protiv tzv. kulture smrti.²¹ Uvažavanje zakona postupnosti u ispovjednoj praksi nije ustvari ništa drugo, doli otvaranje prostora za evanđeosko milosrđe prema pokorniku koji pokazuje spremnost za obraćenje, makar korak po korak. Na svojevrsnu postupnost upućuje i novi Katekizam, priznajući stupnjevitost spoznaje vjere i njenog prihvaćanja, kada »želi pomoći da se produbi poznavanje vjere«, pa je stoga i »usmjeren k dozrijevanju te vjere, njenom ukorjenjivanju u život i njenom izarivanju kroz svjedočenje«²². Nije to nikakav laksizam, nego potrebno »razumijevanje ljudske slabosti«, jer – kako navodi *Veritatis splendor* – takvo razumijevanje ne znači »ugrožavanje i krivotvorenje mjere dobra i zla kako bi se prilagodila okolnostima«²³.

S druge strane, u prevladavanju ovih poteškoća, ipak se ovaj postupni put »ne može poistovjetiti s 'postupnošću zakona', kao da bi postojali u božanskome zakonu stupnjevi i oblici različitih zapovijedi prilagođenih osobama i različitim prilikama«²⁴. Drugim riječima, prihvaćanje »postupnosti zakona«, tj. umanjivanje moralnog dobra koje zakon samo proglašava i tako štiti, značilo bi od vlastite slabosti stvarati mjerilo moralne istine (t. 9 i 10 *Vademecuma*). U ovom smislu prihvatiti etičko načelo postupnosti, prema riječima Ivana Pavla II. je neprihvatljivo, jer: »Takav stav kvari moralnost svekolikog društva, jer uči sumnjati u objektivnost moralnoga zakona uopće te odbijati apsolutnost moralnih zabrana glede određenih ljudskih čina, te na kraju brka sve vrijednosne sudove.«²⁵ Prema tome, »zakon postupnosti« se može načelno primjenjivati na putu dozrijevanja supružničke otvorenosti životu. To vrijedi tim više, jer je u takvom dozrijevanju uključeno prihvaćanje naravnih i božanskih moralnih vrednota, a pritom se isključuje njihovo subjektivno vrednovanje, koje u biti znači da bi se moralno do-

²⁰ IVAN PAVAO II., *Familiaris consortio, Obiteljska zajednica*, KS, Dokumenti 64, Zagreb, 1981., 34.

²¹ IVAN PAVAO II., *Centesimus annus, Stota godina*, KS, Zagreb, 1991., 39.

²² *Katekizam Katoličke crkve*, 23 (usp. bilj. 18).

²³ IVAN PAVAO II., *Veritatis splendor*, Piemme, C. Monferrato (AL), 1993., 104.

²⁴ IVAN PAVAO II., *Familiaris consortio*, 34.

²⁵ IVAN PAVAO II., *Veritatis splendor*, 104; usp. *Vrhbosna 2* (1997.), 100.

bro kao takvo moglo prilagoditi vlastitim okolnostima pod pojmom »postupnosti zakona«.

– Slučaj sudjelovanja u grijehu bračnoga života, pri čemu je jedna strana (najčešće suprug) krivac nedozvoljenih čina, predstavlja naročitu poteškoću za drugu stranu, osjetljiviju za moral. Takvo materijalno sudjelovanje je dopušteno u slučaju da je sudionik pritom bez voljnog pristanka i sam ne čini ništa nedopušteno sa svoje strane; ako ima razmjerno velike razloge za sudjelovanje (npr. opasnost za brak); te napokon ako nastoji pomoći da supružnik odustane od svo- ga ponašanja: u strpljivom dijalogu, s ljubavlju i molitvom, ali »ne nužno u onom času niti u svakom slučaju« (t. 13).

Razloge za ovakvo postupanje navodi još Pio XI.: Crkva je naime svjesna »da nerijetko jedan od supružnika trpi grijeh, a da mu nije uzrokom, kada, zbog doista teškog razloga dopušta izopačenost samog reda, na koju također ne pristaje i za koju stoga nije kriv, premda svjestan, također i u tom slučaju, zakona ljubavi, ne smije zanemariti pokušaj da odgovori supružnika od grijeha.«²⁶ Radi se dakle o materijalnoj, a ne o formalnoj suradnji u prekršaju, što pojašnjava i Ivan Pavao II., kad kaže: »S moralnog stajališta, nikad nije dopušteno formalno surađivati u zlu. Takva suradnja događa se kad se izvršeno djelo, zbog same svoje naravi ili zbog oblika koji zadobiva u određenom kontekstu, procijeni kao izravno sudjelovanje u nekom činu protiv nedužnog ljudskog života ili kao sudjelovanje u nemoralnoj namjeri glavnog počinitelja.«²⁷

Priručnik posebno upozorava na potrebu pažljivog vrednovanja suradnje u zlu koje može imati pobačajne učinke (t. 14).

– Što se tiče odrješenja od pobačaja, ostaju i dalje juridičke kanonske odredbe (kan. 1398, 1357), prema kojima ovlaštenje daje mjesni ordinarij uz uobičajene uvjete. Ovlaštenje dakako ne treba tražiti, ako već postoji opća ili pojedinačna dozvola za to ili kad je u pitanju hitni slučaj (*casus urgens*). *Priručnik* pritom upućuje na pastoralnu praktičnu stranu takvog slučaja: Ako se naime »iskrenom« pokorniku teško obratiti nadležnoj vlasti kojoj je pridržano odrješenje od kazne (izopćenja), tada »svaki ispovjednik može odriješiti... i naložiti odgovarajuća pokornička djela, naznačivši potrebu obraćanja na višu crkvenu vlast, nudeći ako je potrebno uslugu da taj dopis sastavi i dostavi (umjesto njega, ne spominjući njegovo ime)« (t. 19).

– I napokon, dokument upozorava na potrebu jedinstvene primjene moralnog nauka u obiteljskom pastoralu, posebno da svećenici »budu složni glede

²⁶ PIO XI., *Casti connubii*, 561; usp. DENZINGER – SCHÖNMETZER, *Enchiridion symbolorum ...*, 3718; te *Priručnik za ispovjednike...* (usp. bilj. 13), bilj. 46.

²⁷ IVAN PAVAO II., *Evangelium vitae, Evandjelje života*, KS, Zagreb, 1997., 74.

mjerila« kako u pripravi za vjenčanje, tako i u sakramentu pomirenja. U tu svrhu, za bolje upoznavanje tog nauka i metoda njegova prenošenja, traži se osnivanje *centara i savjetnika* koji bi imali na brizi »ćudoredna usmjerenja« u pripravi zaručnika, u organiziranju vjerske pouke i bili na raspolaganju onima koji u takvim savjetovalištimu mogu uvijek tražiti potrebna razjašnjenja obiteljskih problema ili proizašlih iz sakramenta pomirenja (t. 16-18). *Priručnik* ovdje upućuje na nešto što se samo po sebi razumije, a navedeno je još u *Humanae vitae*: da je svećenicima zadaća »bez ikakve dvosmislenosti izlagati nauku Crkve o braku«, te »dati primjer odane, unutarnje i vanjske poslušnosti crkvenom Učiteljstvu«²⁸.

Ukratko, *Priručnik* Papinskog Vijeća za obitelj poziva katoličku zajednicu na »oblikovanje savjesti« u pitanjima bračne i obiteljske zajednice i na »služenje životu« (Uvod, 1) ili, kako to Ivan Pavao II. sve češće naglašava, »za novu kulturu ljudskog života«²⁹.

2. Crkva u službi obitelji: pastoral rastavljenih

Drugo najčešće unutarnje pitanje današnje obiteljske zajednice, a još više same Crkve, jest pitanje pastora rastavljenih. Iako bi bio važniji preventivni obiteljski pastoral, tj. onaj koji bi kroz pripravu za brak spriječio ili bar umanjio brigu o rastavljenima (u čemu je kod nas možda najviše odmakla đakovačka Crkva), ipak se ovdje ne može mimoći ni ovaj problem. Dovoljno je spomenuti da je broj rastavljenih u Hrvatskoj u posljednjim desetljećima u stalnom porastu.³⁰ Izgleda da će se taj broj i povećavati, jer se za novi Obiteljski zakon Hrvatske, koji stupa na snagu 1. srpnja 1999., kaže da je u tom pogledu još liberalniji od prethodnog.³¹ U BiH je u posljednjih 20 godina stanje potpuno obrnuto, jer je broj razvedenih ne samo manji od broja u Hrvatskoj, nego je i u stalnom opadanju, tako da je od 1989. do danas gotovo dvostruko smanjen.³² Prema tome, ni kod nas nije više neobično susresti rastavljene, od kojih neki žele pristupiti sakramentu pomirenja i euharistije. Problem treba ozbiljno shvatiti, kako bi se pri-

²⁸ PAVAO VI., *Humanae vitae*, 28; usp. bilj. 50 *Priručnika* (usp. bilj. 13).

²⁹ IVAN PAVAO II., *Evangelium vitae*, naslov IV. poglavlja.

³⁰ Usp. *Statistički ljetopis Hrvatske 1994.*, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1995., str. 108; npr. na 1000 sklopljenih brakova, broj razvedenih je u g. 1963. – 130,9; 1968. – 138,0; 1973. – 156,4; 1978. – 167,3; 1983. – 158,8; 1988. – 190,0; 1993. – 202,7.

³¹ Prema jednodušnim izjavama sudionika emisije »*Pres klub*« HTV-a 1 od 15. 12. 1998., s temom o novom Obiteljskom zakonu Hrvatske.

³² Usp. *Statistički godišnjak/ljetopis 1993. – 1998.*, Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 1998., str. 34, 38-39; npr. na 1000 sklopljenih brakova, broj razvedenih je u g. 1973. – 100,9; 1978. – 97,8; 1983. – 72,7; 1988. – 60,2; 1991. – 56,9 (s ovom godinom, podaci se odnose na cijelu BiH); za Federaciju BiH: 1994. – 39,6; 1997. – 32,5.

tom ne samo izbjegle moguće zloporabe, nego i pokazala solidarnost crkvene zajednice na njihovu putu dozrijevanja u vjeri Evanđelja i prema Bogu ljubavi. Pomoć i podrška Crkve takvima bila bi krivo shvaćena, ako bi se razumijevala samo u ulozi njihova približavanja sakramentima. Prva nastojanja su ipak ona, koja su u pastoralu rastavljenih usmjerena prema životu njihove vjere uopće, kao podrška zajednice Crkve koja učvršćuje povjerenje takvih ljudi u Boga i u tu zajednicu.³³

a) Teološka strana problema

Kao zajednica života i ljubavi, obitelj je najsigurnije mjesto ostvarenja ljudskog identiteta, koji je još više osiguran uključanjem u veliku obitelj Crkve.³⁴ Stoga, biti članom zajednice i jest razlog da se teološko-pastoralno promišljanje ne smije ograničiti samo na sakramentalizam, koji bi sužavao ili čak isključivao ostale oblike sudjelovanja rastavljenih u crkvenoj zajednici. Naravno, njihovo sudjelovanje u sakramentima ostaje uvijek problem i on se ne može ostaviti po strani, jer je Crkva sama po sebi svojevrsni sakrament jedinstva svih ljudi dobre volje. Do koje se mjere može takve i slične članove Crkve pripustiti sakramentalnom jedinstvu ili ih iz njega isključiti, to postaje i moralno pitanje. Ono je tim teže, kada znamo da je euharistija središte Crkve, a Krist simbol i stvarnost jedinstva. Može li se i ovdje primijeniti njegova riječ: »Tko dođe k meni, sigurno ga neću izbaciti van«?³⁵ On naime sebe vidljivo uprisutnjuje po Crkvi, kako izriče i Leon Veliki: ono što je Spasitelja prije činilo vidljivim, to se sada nalazi u sakramentima.³⁶ Može li dakle Crkva svojim »vidljivim znakovima milosti«, što je ustvari Krist, biti blizu rastavljenima koji iskreno traže volju Božju i čine pokoru?

Ovakva je pitanja još prije tridesetak godina postavljao Häring i na njih tražio teološke odgovore.³⁷ Traže ih i drugi danas, među kojima i rimski teolog Angel Rodriguez Luno. On doduše pitanje podjele sakramenata rastavljenima i ponovo oženjenima stavlja više u kontekst moralne filozofije, kada raspravlja o epikiji: takvom naime konkretnom slučaju koji zakonodavac nije niti je mogao

³³ Usp. B. HÄRING, »Heilssorge an Geschiedenen und ungültig Verheirateten«, u: *Concilium* 5 (1970.), 359-362, 359; usp. isti članak u talijanskom separatu bez naznačenih stranica i izdavača: »Assistenza religiosa ai divorziati e a quanti vivono in un matrimonio nullo«.

³⁴ Usp. II. VATIKANSKI KONCIL, *Gaudium et spes*, 48; IVAN PAVAO II., *Familiaris consortio*, 15, 17.

³⁵ Iv 6,37.

³⁶ LEON VELIKI, *Sermo* 72, PL 54, 398: »Quod Redemptoris nostri conspicuum fuit in Sacramenta transivit.«

³⁷ Usp. B. HÄRING, *Assistenza religiosa ai divorziati...* (bilj. 33), u završetku uvodnog dijela.

predvidjeti, te bi dozvolio ono što inače zabranjuje, kada bi znao za izvanredne okolnosti u kojima se nalazi neka konkretna osoba. Nije mali broj onih koji traže da se rastavljenim i ponovo vjenčanim katolicima omogućí sudjelovanje u sakramentima ispovijedi i pričesti. Oni se pritom pozivaju na pomalo zaboravljeno, iako u katoličkom moralu važeće i načelno neporecivo spomenuto načelo epikije, samo je pitanje može li se ono primjenjivati i u ovim slučajevima. Time bi se zacijelo išlo u prilog moralnom subjektivizmu, koji bi u društvu i Crkvi bez sumnje doveo do poremećenih odnosa, jer bi tako svatko prosuđivao svoje stanje i okolnosti (*nemo iudex in propria causa*). Stoga se i ovdje može primijeniti upozorenje o bračnom ćudoređu iz *Priručnika*, koji traži jedinstvenu i složnu primjenu moralnih načela u obiteljskom pastoralu (t. 16 i 17).³⁸

Epikija je doduše preko Aristotela, Alberta Velikog, Tome i drugih teologa općenito našla svoje mjesto u katoličkom moralu u pojedinim prilikama. Međutim, takve prilike, »zbog njihova izvanrednog obilježja, ne ulaze u redovita predviđanja kanonskog poretka.« Zato bi, prema Luni, na području kanonskoga pravnog poretka, razrješivost prvog braka trebalo najprije »cjelovito dokazati«, a ne epikijom pretpostaviti. To je razlog da je, za cjelovito rješenje primanja sakramenata u drugom braku, pozivanje na epikiju kao alternativno rješenje »poprilično pogrešno« i nalazi se »izvan velike tradicije katoličke moralne teologije«. Osim toga, u ovakvim se slučajevima nije moguće pozivati na načelo epikije, »budući da takva potreba odgovara božanskom pravu i u samoj je naravi stvari«, te se ne može prepuštiti privatnoj prosudbi.

U prilog ovom mišljenju ide i govor Ivana Pavla II. Rimskoj Roti od 10. veljače 1995. godine. On je tom prigodom rekao da će se nastojati »izbjeci odgovore i rješenja koja pripadaju gotovo 'unutarnjem forumu' (sudu savjesti) na možda teške prilike, ali s kojima se ne može suočiti i riješiti osim poštivajući kanonske norme na snazi«³⁹. Uostalom, još dvije godine prije toga, Ivan Pavao II. je u enciklici *Veritatis splendor* – u kojoj iznosi temeljni moralni nauk Crkve – rekao da se odnos slobode, zakona i moralne savjesti mora promatrati u kontekstu istine, božanskog zakona, objektivnih i univerzalnih načela, te uz pomoć Učiteljstva Crkve.⁴⁰

³⁸ Usp. bilj. 13 i 28.

³⁹ Navedena mjesta uzeta su iz rasprave koju je u *L'Osservatore Romano* (26.11.1997.) objavio profesor Papinskog sveučilišta Santa Croce u Rimu, ANGEL R. LUNO, prevedene u *Vrhbosni* I (1998.), 41-47.

⁴⁰ Usp. IVAN PAVAO II., *Veritatis splendor* (bilj. 23), 54-64.

b) Moralno-pastoralna rješenja rastavljenih

Dok se traže teološko-pastoralna rješenja rastavljenih, pred nama stoji 30 dokumenata iz 20 godina pontifikata Ivana Pavla II., u kojima je znatan dio prostora posvećen upravo braku i obitelji i istini o njima. Izuzetak nije ni posljednja enciklika *Fides et ratio*, prema kojoj bi odbacivanje istine o čovjeku kao »temelju vjere« bio ujedno i »kraj metafizike«⁴¹, ali i samog čovjeka. Iako enciklika dotiče i obiteljske teme (npr. br. 98), ipak je njegova pobudnica *Familiaris Consortio* (1981.) danas polazište za pitanja o rastavljenima. Ona naime sadrži »prikladne smjernice za obnovu pastoralnog zalaganja na tom temeljnom području ljudskog i crkvenog života«⁴².

Naročita vrijednost ovoga dokumenta je u činjenici da je nastao iz triju prethodnih biskupskih sinoda (posljednja iz 1980.), uz suradnju Papinskog Vijeća za obitelj, te šireg kruga teologa i suradnika iz cijelog svijeta, s različitim iskustvima na ovom području (br. 2). Četvrto poglavlje upućuje na smjernice obiteljskog pastora i to u »neredovitim situacijama« braka:

1. Prva takva neredovita situacija je tzv. »brak na probu«. Ne može se govoriti o »probi« kad se radi o ljudskoj osobi i njenom dostojanstvu; pogotovo je to nedostojno u slučaju životne zajednice krštenih, koja bi trebala biti simbol jedinstva Krista i Crkve (br. 80).

2. U pitanju je nadalje pojava pod pojmom »slobodne veze«, koja je bez pravnog oblika (konkubinat, neprihvatan ženidbe kao takve ili nesposobnost trajnog vezanja). To je način zajedničkog života koji nema ni građansku ni vjersku institucionalnost. Dokument za takvo stanje navodi brojne razloge: ekonomske, kulturne, vjerske ili psihološke poteškoće; prezir društvenih ustanova, kolebljivost, nezrelost ili jednostavno način života. Za sređivanje slučajeva slobodnih veza, traži se potom poznavanje konkretnih slučajeva i upućuje na moguća pastoralna rješenja (br. 81).

3. Katolici u »građanskom braku« – to su slučajevi s moralno i društveno blažim prekršajem, jer postoji barem građanska obaveza životne zajednice (br. 82).

4. Rastavljeni (odvojeni od zajedničkog života) i razvedeni (građanski) sa zadržanim crkvenim vezom i ponovo nevjenčani – to su oni koji iz raznih razloga ne žive u bračnoj zajednici. Crkva rastavu (odvojenost) dopušta kao »krajnji lijek« nakon uzaludnih pokušaja sačuvati zajednički život, dok je građanski razvod njegov konačni prekid (br. 83).

⁴¹ IVAN PAVAO II., *Fides et ratio*, Libreria ed. Vaticana, 1998., 6, 55.

⁴² IVAN PAVO II., *Familiaris consortio* (bilj. 20), 2.

5. Napokon, »razvedeni i ponovno oženjeni« – znači sakramentalno vezane bračne parove, koji su nakon građanskog razvoda sklopili novi građanski brak (br. 84).

U svim navedenim slučajevima ne postoji, dakako, jednaka moralna odgovornost za takvo stanje, niti ista mogućnost primanja sakramenata. Crkvena sakramentalna praksa i stega, zasnovana na biblijskim temeljima, sakramente ispovijedi i pričesti *ne može dopustiti*: onima u građanskom braku, rastavljenima koji su za rastavu ili razvod krivi, te rastavljenima koji su ponovo građanski oženjeni. Međutim, novi Katekizam navodi, da se razvedenima i ponovo oženjenima (građanski) može podijeliti sakramentalno pomirenje, ali »onima koji se pokaju što su povrijedili znak Saveza i vjernosti Krisu, obvezavši se živjeti u potpunosti uzdržljivosti«⁴³ (br. 80-84). Ostalima su sakramenti dostupni (brak na probu, slobodne veze), ali samo uz uobičajene uvjete za sakramentalno pomirenje: kajanje i prekid ili sređivanje postojećeg stanja. Razumljivo, sakramenti su dostupni ne-dužnoj strani za rastavu ili razvod, ukoliko nije u pitanju novi građanski brak.

Valja, međutim, voditi računa da se eventualno pripuštanje sakramentima u navedenim slučajevima ne rješava sudom savjesti u »unutarnjem forumu« (ispovijed), nego prema kanonskim odredbama Crkve, u vanjskom području i javnim dokumentima. Razlozi za ovo su jasni: bračna zajednica ne dobiva svoj konačni oblik u tajnom nutarnjem »sudištu«, jer je ona javno i vanjsko pitanje s istim takvim društvenim učincima. Time se ujedno otklanja i opasnost nejedinstvene prakse, do čega bi moglo doći zbog subjektivnog tumačenja pojedinih slučajeva, ako bi se oni rješavali u unutarnjem tajnom području.

Na kraju ovog pitanja dobro je ipak podsjetiti kako se aktivni pastoral ne ograničava samo na ulogu sakramentalnosti obitelji, nego je usmjeren i prema onima koji ne mogu sudjelovati u sakramentalnom jedinstvu crkvene zajednice. Ona mora sve učiniti da se takvi »ne osjećaju odijeljenima od Crkve, jer oni mogu, dapače i moraju, kao krštenici sudjelovati u njezinom životu. Valja ih poticati da slušaju Božju riječ, da prisustvuju misnoj žrtvi, da ustraju u molitvi, da dadu svoj prilog djelima ljubavi i pothvatima zajednice za pravednost, da odgajaju svoju djecu u kršćanskoj vjeri, da gaje duh pokore i to pokažu svojim djelima, konačno da svednevice mole milost Božju. Neka Crkva moli za njih, neka ih hrabri i prema njima se pokazuje kao milosrdna majka i tako ih sačuva u vjeri i nadi!«⁴⁴ Tako radeći, zajednica Crkve će sačuvati svjedočanstvo o sebi: da je ona uvijek u službi obitelji, a obitelj u službi života zajednice.

⁴³ *Katekizam Katoličke crkve*, 1650.

⁴⁴ IVAN PAVAO II., *Familiaris consortio*, 84; usp. KKC, 1651.

VANJSKI IZAZOVI PRED BRAKOM I OBITELJI

A) Okruženje lažnog iskustva slobode

Dok Crkva pokušava spašavati obitelj iznutra, nudeći moralne razloge za njen opstanak, dotle se u isto vrijeme događa nešto izvan duhovne sfere, po čemu se sve uspješnije rješavaju problemi i sva iskušenja koja stoje pred obiteljima. To je veoma jednostavno rješenje i neki su ga se sjetili: ako se uništi obitelj, prestat će i svi drugi problemi. Ivan Pavao II. je ovu metodu nazvao »takozvanom kulturom smrti«⁴⁵, što se može svesti i pod biblijski iskaz prema kojemu su »sinovi ovoga svijeta mudriji od sinova svjetla« (Lk 16, 8). To su danas prava iskušenja koja stoje pred obiteljima, ali i izazovi pred obiteljskim pastoralom i pred Crkvom. Stoga se obiteljski moral i pastoral ne odnose isključivo na prostor unutar kućnih zidova, nego se nužno proširuje i na odnose između obitelji i društva.

Svjestan takvih koncilskih poticaja po kojima se tradicionalna i zatvorena obiteljska etika i pastoral moraju otvoriti prema društvu i na njega utjecati, Ivan Pavao II. je (iako ne samo on) upravo to učinio svojim dokumentima.⁴⁶ On je, međutim, potpuno svjestan kako je »obitelj u današnje vrijeme kao i druge ustanove, a možda i više od njih, pogođena mnogostrukim, dubokim i brzim promjenama društva i kulture«⁴⁷. Te su promjene naročito izražene u četiri osjetljiva područja u kojima je etička svijest ostala bez orijentacije: u socijalnom, ekonomskom, političkom i znanstvenom području. Izvor promjena u ovim područjima, a ona snažno utječu na obiteljsku zajednicu, Crkva je prepoznala u krizi univerzalne istine o dobru i zlu i u izmijenjenom poimanju savjesti (izvan njene »izvorne stvarnosti«). Jednom riječju, zadnji razlog promjene (shvaćanja) obiteljskih vrednota nalazi se u individualističkoj etici ili u autonomnom tumačenju istine. Utjecaj na ove promjene znatnim dijelom vrši i samo »post-moderno« organizirano društvo⁴⁸, te se tako nalazimo u neprestanom začaranom krugu.

Među brojnim vanjskim negativnim pojavama pred obiteljima, koje Ivan Pavao II. naziva »lažno iskustvo slobode«⁴⁹, vrijedilo bi za naše prilike dublje analizirati četiri područja navedena u njegovoj posljednjoj enciklici (socijalno,

⁴⁵ IVAN PAVAO II., *Centesimus annus* (bilj. 21), 39; usp. *Priručnik za ispovjednike...* (bilj. 13), bilj. 28; te *Familiaris consortio*, 30: »mentalitet protiv života (anti-life mentality).«

⁴⁶ Naročito je to istaknuto u *Familiaris consortio*, 42-48; usp. *Gaudium et spes*, 46-52; *Apostolicam actuositatem*, 11; G. CAMPANINI, »Famiglia«, u: F. COMPAGNONI – G. PIANA – S. PRIVITERA, *Nuovo Dizionario di teologia morale*, ed. S. Paolo, Milano, 1990., str. 411.

⁴⁷ IVAN PAVAO II., *Familiaris consortio*, 1.

⁴⁸ Usp. IVAN PAVAO II., *Fides et ratio*, Libreria ed. Vaticana, 1998., 91, 98; te *Veritatis splendor*, 32.

⁴⁹ IVAN PAVAO II., *Familiaris consortio*, 6.

ekonomsko, političko i znanstveno).⁵⁰ Općenito se ipak može reći da je naše kulturno okruženje formirano u posljednjih pedeset godina pod utjecajem *sekularizma*, koji je ustvari započeo u Europi i ranije, te ostavio svoje posljedice na svim spomenutim područjima. Pojednostavljeno rečeno, sekularizam je negacija transcencijije (Boga), koja biva zamijenjena sa stvarnostima ovoga svijeta ili »vi-jeka« (saeculum). Ulogu religioznih i uopće duhovnih stvarnosti preuzima društvo, tj. država, te nakon što je »privatizirala« etičke vrijednosti, ona im određuje daljnje tijekove.⁵¹ Dakako, da se u takvoj klimi mijenja stvarna i socijalna uloga obiteljskog života.

Čini se, međutim, da se i pored toga svi opći utjecaji na dosadašnje promjene u obitelji, u našim najnovijim izmijenjenim uvjetima, dobrim dijelom mogu svesti pod pojam takozvanih »političkih interesa« na štetu same obitelji. Ovo nije proizvoljna tvrdnja, nego dnevna opipljiva stvarnost.

B) Politika reduciranih interesa i obitelj

Među brojnim razlozima koji opravdavaju mogući crkveni utjecaj na politiku nalaze se prije svega razlozi moralne naravi, kao što su: dostojanstvo ljudske osobe, pojedinačna i društvena ljudska prava, te opće dobro. U zaštiti ovih temeljnih vrednota Sabor je nedvosmislen i potpuno jasan, jer su te vrednote utemeljene na pojmu čovjeka – slike Božje.⁵² Ovo je ujedno i polazište etičke obveze Crkve u njenoj skrbi za obiteljska pitanja, ne osporavajući pritom prava i obveze organiziranog društva, tj. države »da nikada ne iznevjeri svoju temeljnu zadaću da poštuje i promiče obitelj« držeći se »načela supsidijarnosti« u odnosima prema obiteljskim dobrima.⁵³

Nastavljajući jednakim smjerom i na istim temeljima, Ivan Pavao II. je do kraja izričit u pogledu prava, dapače obveze Crkve na cjelovitu djelatnost u obiteljskom pastoralu. Svi naime koji se u Crkvi bave ovim pitanjima »moraju obitelji pružiti podršku u njezinim poteškoćama i patnjama... u svjetlu Evanđelja«, jer je to njihova odgovornost. Ona se međutim »ne proteže samo na čudoredne i liturgijske probleme (to smo radili i u komunizmu – op. T. J.), već i na probleme osobne i društvene naravi«.⁵⁴ Papa dapače ide korak dalje, dotičući društvenu

⁵⁰ IVAN PAVAO II., *Fides et ratio*, 98.

⁵¹ Usp. G. MATTAI, »Stato e cittadino«, u: *Novo Dizionario di teologia morale* (bilj. 46), str. 1289-1307; 1303; E. SGRECCIA, »Obiteljski apostolat u aktualnome kontekstu«, u: *Glas koncila* 47 (1998.), 8, od 22. 11. 1998.

⁵² Usp. II. VATIKANSKI KONCIL, *Gaudium et spes*, 12, 26, 29, 30.

⁵³ IVAN PAVAO II., *Familiaris consortio*, 45.

⁵⁴ *Isto*, 73.

ulogu obitelji koja mora biti izražena »također i u političkom posredovanju«. Političko posredovanje se sastoji u obvezi zalaganja obitelji »da državni zakoni i ustanove ne samo ne vrijeđaju, već da i podržavaju i pozitivno štite prava i dužnosti obitelji.« One su naime »'pobornici' takozvane 'obiteljske politike'« u preobražaju društva, jer ako to ne budu, obitelji će »prve postati žrtvom onih zala, koja bi samo ravnodušno promatrale«⁵⁵.

Navedene smjernice su nužne pretpostavke kako bismo mogli i morali analizirati »političke prilike« koje su već unijele »ozbiljni nered«⁵⁶ u obiteljsko stanje u našim sadašnjim okolnostima. Crkva i teologija moraju biti u stanju i javno vrednovati moralnost i odgovornost »naših« političkih opredjeljenja od kojih ovisi opstanak obitelji. U protivnom obje, i Crkva i teologija, postaju nijemi i suodgovorni svjedoci puni retorike, koji samo promatraju postojeće stanje. Ovdje se prije svega misli na katastrofalni položaj, prouzrokovan ratom i politikom, u kakvom su se našle brojne obitelji u ovom trenutku. Da ne bismo pritom ostali na proizvoljnim ocjenama, bit će dovoljan i letimičan uvid u predratno i kasnije brojčano stanje obitelji u BiH, kao pokazatelj prije svega političkih opredjeljenja za takvo stanje, posebno na nekim tipičnim područjima raseljavanja, kao što su sjeverni dijelovi Bosne.

Službena statistika kaže da je u cijeloj BiH od početka rata do sredine 1995. godine raseljeno 1.446.883 stanovnika što je oko 400 tisuća obitelji.⁵⁷ Stanje je međutim prosječno daleko gore za katoličke obitelji s područja Vrhbosanske i Banjalučke biskupije. Odatle je od 626.560 predratnih katolika raseljeno 471.560 (ostalo 155.000), što je oko 130.000 raseljenih obitelji ili oko 2/3 ukupnog hrvatskog stanovništva Bosne.⁵⁸ Što ovi podaci za pojedinačne obiteljske tragedije znače, suvišno je i govoriti.

Ono, međutim, što se ne čini suvišnim za dobro obitelji, jest potreba poznavanja ne samo tzv. »istočne« politike koja je prvi i pravi uzrok raseljavanja, nego i prepoznavanje politike reduciranih interesa koja je takvom stanju dijelom pripomogla. U tom smislu je dovoljno navesti samo neke tipične i opće poznate izjave, a javno su izrečene s političkih vrhova. Prva je, kako u Posavini »Srbi

⁵⁵ IVAN PAVAO II. *Fides et ratio*, 44.

⁵⁶ II. VATIKANSKI KONCIL, *Gaudium et spes*, 47.

⁵⁷ Podaci su izračunati na temelju razlike broja stanovnika BiH iz 1991. (4.377.033) i sredinom 1995. godine (2.930.150), što iznosi 1.446.883, te na temelju prosjeka članova po domaćinstvu od 3,62 (4.377.033 : 1.207.098 = 3,62); prema: *Statistički godišnjak/ljetopis 1993. – 1998.*, Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 1998., str. 37.

⁵⁸ Prema računu iz opširne studije: F. MARIĆ, *Hrvati – katolici u Bosni i Hercegovini između 1463. i 1995. godine*, Katehetski salezijanski centar, Zagreb, 1998., str. 767 i 782. U Vrhbosanskog nadbiskupiji je u veljači 1994. godine ostalo »samo 139.000 Hrvata–katolika« od 528.492, a u Banjalučkoj »samo oko 16.000« u 1995. od predratnih 98.068.

moraju imati koridor« (Banja Luka – Brčko), koji je potom i ostvaren zajedno s iseljavanjem. Slijedi potom poznati nehumani politički plan o tzv. »humanom preseljenju« iz bosanskih područja. Da je takvo preseljavanje još uvijek u pitanju, potvrđuje – pored brojnih drugih izjava iz samih crkvenih vrhova – i jedan noviji »energičan prosvjed« iz 1998. godine. U njemu se protestira protiv dviju vodećih stranaka koje dijele letke sa sadržajem »o dovršetku projekta 'humanoga preseljenja' Hrvata iz Bosne«⁵⁹. I napokon treća izjava, koja dovoljno sarkastično govori o odnosu prema raseljenima, koji su se okupili na jednom poznatom trgu u Zagrebu, tražeći pomoć za svoje stanje. Kao da je bilo premalo to što je policija nasrnula na prognane sunarodnjake, s prozora pored trga čula se cinična izjava jednoga političara (brine se za pečate): »Gledajte koliko viču – znači da nisu gladni.« Možda je ipak sjajna paradigma odnosa prema raseljavanju najbolje izražena riječima jednoga hrvatskog književnika: »Meni je bliži Tibet nego Bosna!«⁶⁰ Očito, ovakva opredjeljenja ne idu u prilog zaštite obitelji i loša je usluga obiteljskoj politici među Hrvatima. Crkva stoga ima ne samo etičko pravo, nego i moralnu odgovornost »obitelji pružiti podršku u njezinim poteškoćama i patnjama«, ukazujući »na probleme osobne i društvene naravi«, pa i u »političkom posredovanju«⁶¹.

⁵⁹ Kard. V. PULJIĆ – biskup P. SUDAR, »Prosvjed domaćoj i svjetskoj javnosti«, u: *Vrhbosna I* (1998.), 77-78: »Ovih dana ponovno se dijele leci koji uznemiruju preostale Hrvate katolike na području Vrhbosanske nadbiskupije. Letak nosi naslov 'Upitnik' i dostavlja se na konkretne adrese ljudi, a radi se o dovršetku projekta 'humanoga preseljenja' Hrvata iz Bosne. Zainteresirani trebaju, naime, ispuniti osnovne podatke i odgovoriti žele li 'rješenje stambenoga pitanja' na područjima općina Drvar i Glamoč (jedan 'Upitnik') ili na području Dubrovačke županije (drugi 'Upitnik'). Iako je 'Upitnik' namijenjen samo prognanicima, on se dijeli i onima koji su ostali u svojim kućama ili stanovima. Unatoč nastojanju da saznamo tko konkretno provodi ovaj program, nismo mogli doći do sigurnih činjenica. Informacije koje imamo ne možemo sa sigurnošću provjeriti. Ove informacije upućuju da se radi o dogovoru nekih aktivista stranaka HDZ-a i SDA koje su odlučile na ovaj način 'riješiti' pitanje Hrvata u srednjoj Bosni i Tuzlanskoj županiji. Ovu pretpostavku potvrđuje činjenica da rečene stranke ništa ne čine da to spriječe... Tražimo od vodstva spomenutih stranaka, a napose od HDZ-a, da se od svojih članova koji u tome sudjeluju ograde ili javnosti obznanu svoj projekt preseljenja i konačne diobe ove zemlje...«

⁶⁰ F. TOPIĆ, »Nekima Tibet bliži od Bosne«, u: *Stećak. List za kulturu i društvena pitanja*, Sarajevo 11 (1998.), 20. Komentirajući ovu izjavu Tome Podruga, autor »Kronopisa« na navedenom mjestu dalje kaže: »Mašala, književniče!... Zar je moguće da smo mi tako okuženi? Koliko je trebalo zlehude propagande i otrova proliti da bi se stiglo do ovakvih stavova. Kako će tek neki drugi ovo prevoditi u djelo. Zar je čudo, da nam, uz ovakve ideje, neka braća bezdušno pomažu da nas – nestane. Hvala vam, gospodo, i molim... sve dionike ovakvih stavova, da se ne brinu za nas, nek nas puste... da umremo. A mi ćemo nastojati da to bude, kao što smo uvijek nastojali... (pa i u najcrnja vremena) dostojanstveno.«

⁶¹ IVAN PAVAO II., *Familiaris consortio*, 73, 44.

C) Crkva i vanjska iskušenja obitelji

Gdje je Crkva (bila) u svemu tome i što je činila za smanjenje vanjskih iskušenja koja stoje pred obiteljima? U svakom slučaju, pomažući raseljene obitelji tijekom rata i poslije njega, dosta je toga učinila preko biskupa, pojedinih svećenika ili crkvenih ustanova. Međutim, vjerojatno ponesena oduševljenjem zbog državne samostalnosti i slobode, Crkva je ponekad možda i premalo otvoreno i javno nastupala nasuprot različitim tragedija, posebno raseljavanja. Daka-ko, nitko objektivan ne može zaniijekati brojne istupe, izjave i apele za zaštitu ljudskih prava (ne samo katolika), ali je to uglavnom bilo ili sa zasjedanja obiju Biskupskih konferencija ili iz pojedinačnih crkvenih vrhova i to ne uvijek svih ili kad je trebalo.⁶² Je li u tom smislu opravdan i prigovor, objavljen u *Conciliu-mu*, zbog »veoma neodlučnog« držanja Crkava i ipak »odustajanja nekih teologa od nacionalizma«, iako autor ovih izjava pravi pritom određenu paralelu ponašanja između katoličke i pravoslavne Crkve, te Islama?⁶³ Jesmo li uvijek, kao crkvena zajednica i kao pojedinci u njoj, dokučivali evanđeosku granicu kritičnosti i prema sebi jednako kao i prema drugima? Ili – da ostanemo na obiteljskim pitanjima unutar same Crkve i raseljavanja vlastitog naroda bez kojega Crkve i nema – što uopće znači podatak, npr. za buduća duhovna zvanja u Hrvatskoj (u odnosu na sadašnji broj), da je samo prognanih »preko pedeset posto Hrvata iz BiH«⁶⁴? Ili pitanje o medijima koji, jer su uglavnom politički motivirani, određene teme ili prešućuju ili krivo prikazuju, a neki im očito olako vjeruju ili ih nekritički prihvaćaju? U tom smislu, iako su biskupi znali i oštro nastupati, zvuči nevjerojatno i gotovo kao zaštita hrvatskih interesa iz jedne sarajevske TV-kuće, »da ste vi biskupi BiH preblagi i pretolerantni prema hrvatskim političarima iz

⁶² Ovdje je nemoguće navesti sve takve javno izgovorene ili pisane istupe, ali valja spomenuti bar ono što su u tom smislu, pored nekih drugih, učinila dvojica kardinala, Kuharić i Puljić i napose biskup Komarica; usp. V. BLAŽEVIĆ (priredio), *Katolička crkva i rat u Bosni i Hercegovini. Dokumenti o stavovima i zauzimanju Katoličke crkve za mir i poštivanje ljudskih prava i građanskih sloboda i za očuvanje države Bosne i Hercegovine*, Svjetlo riječi / Franjevačka teologija, Sarajevo, 1998.

⁶³ Usp. S. VRCAN, »La religione, le chiese e la guerra post-jugoslava«, u: *Concilium* 6 (1995.), 91-102, 101, 102: »... l'atteggiamento delle chiese... è stato molto ambiguo... oltreché un crescente distanziamento da parte di alcuni teologi dal nazionalismo.« Autor dalje za »crkve« navodi oblike ponašanje u pet točaka: apstraktne osude ratnih zločina, apstraktni pozivi »svome stadiu« na suzdržanost, energične osude zlodjela prema »svojoj« strani, šutnja kad se to isto čini drugima, te gotovo potpuna odsutnost javne zaštite onih »drugih«.

⁶⁴ *Vrhbosna* 1 (1998.), 62 – Komisija »Iustitia et Pax«.

Hrvatske i BiH, koji su vam nudili preseljenje, a sada se protive povratku Hrvata ili za povratak malo čine«⁶⁵.

Neovisno od ovakvih procjena ili odgovora na slična pitanja, dramatično zvuče najnoviji crkveni glasovi za spašavanje obiteljskog stanja. Ono nije za potcjenjivanje, jer izgleda da raseljavanje ima i svoje organizirane oblike. Naime, »neke humanitarne organizacije, u dogovoru s djelatnicima UN-a na području R. Hrvatske, obilaze obitelji Hrvata... prognanika s područja Bosne i Hercegovine, bilo da trenutno žive u R. Hrvatskoj bilo u zemljama Europe« i nude im »pomoć za preseljenje u preookeanske zemlje« i ne samo tamo.⁶⁶ Čini se stoga da neki političari nastavljaju etničko čišćenje započeto ratom (u prilog im idu i neki svećenici), jer »umjesto povratka prognanih u njihove domove nastavlja se tiho raseljavanje bilo zbog ekonomskih teškoća i socijalnih nepravdi bilo zbog političkih kalkulacija«⁶⁷.

Ne kritiziraju se međutim samo političari za raseljavanje ili za ometanje povratka raseljenih. Javni istupi nekih biskupa i svećenika u tom smislu pomalo liče na javne optužbe i dijela Crkve. Ne samo »da se povratku prognanih opiru oni koji su ovaj rat iskoristili za vlastiti interes« u politici, nego Crkva »u isto vrijeme odvraća domaće svećenike i vjernike od pokušaja da se došljake jednostavno asimilira i utopi u novu sredinu«⁶⁸. Sličnim tonom, o stanju u Vrhbosanskoj nadbiskupiji, pisano je i izvješće prema kojemu »neki svećenici i biskupi hrvatskih biskupija pozdravljaju što im naši raštrkani vjernici pune crkve i nerado gledaju organiziranje prigodnih misa za izbjeglice pojedine župe ili kraja, jer... to izgleda kao razbijanje župnog i biskupijskog zajedništva«. Na istom mjestu se o povratku navodi da »defetizmu doprinose i pojedini misnici svojim gledanjem na stanje i glasnim razmišljanjem pred vjernicima«⁶⁹.

O povratku raseljenih obitelji, zabrinjavajuće izgleda i zapisnik s Dekanske konferencije u Sarajevu od 10. studenog 1998. Na tom je sastanku »kao temeljni problem« naznačen upravo povratak prognanih i izbjeglih uz potrebu bolje koor-

⁶⁵ NTV 99, u emisiji »Intervju dana« od 3. 1. 1999.; voditelj D. Pilsel u dugom razgovoru s kard. Puljićem.

⁶⁶ *Vrhbosna* 2 (1998.), 307. – Kard. Puljić govori, u prosincu 1998., o postojanju »sustavnog i smišljenog iseljavanja katolika, kao i drugih ljudi iz BiH«: *Vrhbosna* 4 (1998.), 638.

⁶⁷ Iz Poruke biskupa SUDARA za iseljenički dan 1998.: *Vrhbosna* 4 (1998.), 643; usp. br. 5 iz *Papina govora bh-biskupima za pohoda »ad limina«*, siječnja 1999. (Apostolska Nuncijatura u BiH, 16. 1. 1999).

⁶⁸ Prvi navod je iz priopćenja za javnost s ekumenskog susreta biskupa i episkopa BiH u Banja Luci, od 5. 11. 1998. (*Vrhbosna* 4 /1998./, 645); drugi biskupa SUDARA iz Poruke za iseljenički dan 1998. (*isto*, 643).

⁶⁹ M. ZOVKIĆ, Vrhbosanski svećenici u pastvi vjernika poslijedaytonske Bosne, *Vrhbosna* 4 (1998.), 665, 666.

dinacije i veće zauzetosti Crve u tome i u raznim oblicima karitativnog rada oko povratka. Stanje je naročito otežano time što su »nažalost, neki svećenici 'kupljeni' pa su izgubili osjećaj za svećeničko poslanje i olako daju nepromišljene izjave« (kard. Puljić). Doda li se tome i prijedlog kako treba »upozoriti Crkvu u Hrvatskoj da se ne protivi povratku naših prognanika«, slika obiteljskog stanja i problema oko toga je prilično crna.⁷⁰

Ukratko, vanjska iskušanja obiteljskog života u našim današnjim pastoralnim prilikama otežana su prije svega oblicima političkih manipulacija, ali djelom i nedosljednošću unutar same Crkve. Razumije se, ne treba nijekati svu gorčinu povratka ili ostanka obitelji u njihovom prirodnom okruženju, ali se načelno podržavanje raseljavanja možda može okvalificirati kao niska razina moralne svijesti za narod i Crkvu. Razloge takvoga stanja svijesti moglo bi se pronaći u tri osnovna pravca: u nezainteresiranosti, nepoznavanju posljedica takvih opredjeljenja i u nekritičkom pristajanju uz političku indoktrinaciju prividne koristi od raseljavanja (politika reduciranih interesa). Što dakle činiti i koja su moguća pastoralna rješenja pri takvom stanju obiteljskih pitanja?

Postoje li rješenja ?

Kolikogod izgleda presmiono nuditi gotova i jeftina rješenja za bračni i obiteljski pastoral, ona se ipak moraju tražiti bar u nekim osnovnim pravcima. Svi su izgledi da se kao temeljni zahtjev u našem aktualnom obiteljskom stanju mora uzeti u obzir, prije svega, *nužnost poznavanja prilika*, kako je to još ranije izrazio Ivan Pavao II.: »Crkva se, da bi ispunila svoje služenje, mora truditi da upozna prilike u kojima se danas ostvaruje brak i obitelj.«⁷¹ Ako je ičija, onda je to – vjerojatno – zadaća obiteljskih Vijeća pri našim Biskupskim konferencijama. Rješenja se više ne mogu tražiti pojedinačno, potreban je zajednički zahvat u novim okolnostima. Pored toga, u sadašnjem trenutku naše Crkve, kao dva osnovna pitanja obiteljskog pastorala iskristalizirali su se, izgleda, na prvom mjestu socijalni problemi i druga iskušanja vanjskih okolnosti za opstanak obitelji (raseljavanje), te unutarnja, više moralna pitanja samoga braka (bračni moral, rastavljeni).

Dakako, stvaranje vanjskih uvjeta obiteljskog života odnosi se najprije na građansko područje, ali se ni tu ne može zanemariti doprinos Crkve. Ne radi se samo o katoličkim brakovima i obiteljskoj politici. Riječ je i o njenom moralnom pravu pozitivnog utjecaja »kad su u pitanju etička načela na kojima se temelje socijalne, političke i druge odluke«; kad je kompromitiran »građanski mo-

⁷⁰ Za navode s Dekanske konferencije usp. *Vrhbosna* 4 (1998.), 685, 686.

⁷¹ IVAN PAVAO II., *Familiaris consortio*, 4.

ral« ili »politička etika koja dovodi do rizične točke društvenu ravnotežu« ili kad je u pitanju toliko spominjani »grieh struktura«⁷² u građanskoj zajednici. U tom smislu Crkva ima i obvezu »da se njezin glas čuje i da svoju pomoć ponudi onima koji već poznaju vrednotu braka i obitelji« ili se za to pripremaju; takva obveza ne isključuje ni demokratske oblike javnog pritiska, pogotovo u zaštiti onih koji su »nepravедno spriječeni da u slobodi žive svoj obiteljski naum«⁷³. Ukratko, kada je u pitanju sukob političkih i moralnih interesa na štetu morala, Crkva se po načelu općeg dobra društva može, a nekada i mora, koristiti i takvim javnim pritiscima nasuprot zavodničkom utjecaju politike, koja se nužno odražava i na obiteljsko stanje.

Što se tiče nutarnjih pastoralnih pitanja braka, tu vrijedi načelo: *quid leges sine moribus* – nikakvi zakoni neće pomoći, ako nema obiteljskog morala. Načela toga morala su doduše poznata i već spomenuta, ali izgleda da je za njihovu bolju primjenu potrebna nova »nova evangelizacija« kroz nove oblike pastorala. Spomenuo je to Ivan Pavao II. na svom putovanju u Haitima: Nova evangelizacija mora biti »nova po svome žaru, nova po metodama i nova u izražavanju«⁷⁴. Jedan od oblika i zahtjeva nove evangelizacije spomenut je u posljednjem dokumentu Papinskog vijeća za obitelj i čini se ključnim: to je osnivanje obiteljskih »savjetnika i centara«, koji bi obiteljski pastoral usmjeravali prema »jedinstvenim« i »složnim« mjerilima i metodama rada.⁷⁵ Pritom je potrebno uvažiti biblijsku orijentaciju pastorala i pedagogiju zakona postupnosti. Time bismo se lakše približili idealu, prema kojemu je »spas osobe te ljudskog i kršćanskog društva usko povezan sa sretnim stanjem u bračnoj i obiteljskoj zajednici«⁷⁶.

Nekada se, međutim, teško oteti dojmu da ovakvi prijedlozi služe samo za simpozije ili slična pastoralna okupljanja. Stoga bi pastoralna rješenja bračnih i obiteljskih problema pred izazovima današnjeg vremena valjalo i praktično tražiti u već postojećim smjernicama Crkve, svakako prilagođenim našim prilikama. Da bi se to ostvarilo, videant Consules: crkveni, teološko-pastoralni i građanski.

⁷² Iz Božićne poruke nadb. BOZANIĆA za 1998. g: *Glas Koncila* 52 (1998.), 3; »grieh struktura«: iz njegove Poruke za Božić 1997.

⁷³ IVAN PAVAO II., *Familiaris consortio*, 1; usp. bilj. 54.

⁷⁴ Kard. ALFONSO LOPEZ TRUJILLO, *Famiglia. Vita e nuova evangelizzazione*, ed. San Paolo, C. Balsamo (Milano), 1997., 10-14, 11; usp. PONTIFICIO CONSIGLIO PER LA FAMIGLIA, *La famiglia: dono e impegno speranza dell'umanità. Atti del Congresso Internazionale Rio de Janeiro, 1-3 ottobre 1997*, Libreria editrice Vaticana, 1998., 255-394 (La Famiglia: soggetto della Nuova Evangelizzazione).

⁷⁵ *Priručnik za ispovjednike...* (bilj. 13), t. 16, 17; Usp. T. JOZIĆ, *Obiteljski moral u Bosni*, KS, Zagreb, 1995., 117 (naslov: Centar za obiteljska istraživanja).

⁷⁶ II. VATIKANSKI KONCIL, *Gaudium et spes*, 47.

Summary

MORAL MARITAL PROBLEMS IN FACING MODERN-DAY CHALLENGES

The themes of marriage and the family have entered into today's Church as burning moral and pastoral issues. Relative silence in its solution was interrupted by the II Vatican council, which has also influenced the continuation of a number of documents. Their innovation also lies in the fact that they not only concern themselves with internal questions of marriage and the family, but many pages of these documents also deal with external circumstances and experience which these two »institutions« face. Our particular circumstances at the present moment are also taken into consideration, and at the same time reasons that here we can not apply to the question of marriage, because it is inseparable from that of the family.

As a result, besides many others we touch here on two essential common problems. First of all, internal questions concerning marriage, and these are concerned with marital morality in the service of life, as well as questions of divorce. Based on already well known Church documents, these two questions are worth answering through becoming well acquainted with these documents, but also through adapting new pastoral forms to our circumstances. Therefore, it is necessary to take into consideration the final document of the Pope's Council on the family, »Manual for confessors« (1997), which suggests a few of these pastoral forms.

The second theme is concerned with external family challenges. The weight of these questions and temptations in us has been increased lately by political interests due to the apparent usefulness of the displacement of families. This type of political orientation in certain surrounded parishes lead to as many as 130 thousand displaced families (Sarajevo, Banja Luka). However, it looks as though in this matter the Church did not quite find its way, because it did not always react quickly and decisively with moral pressure against the compromised political and civil morality. In truth, they can not deny public appeals or statements, but these were for the most part from certain »top officials« or joint conferences, and more or less everything has been published and is known. It seems necessary to touch on this question, because it directly affects the familial-pastoral situation here.

The solution to these two problems (internal marriage questions, and temptations outside the family) is worth looking for in the necessity of familiarity with circumstances in which today's marriage and family materialise, as well as in the new »new evangelisation«. According to John Paul II, it must be »new in its enthusiasm, new in its methods, and new in its manner of expression«. New forms of evangelisation demand the establishment of family centres with counsellors. This and the second solution to marital and family problems in the face of modern-day challenges, would certainly be worth looking into within existing Church trends, according to our circumstances.

Key words: marriage, family, familiarisation with circumstances, family centre, new evangelisation.

Literatura

- AA. VV., *Il matrimonio dopo l'Humanae vitae*, Dehoniane, Bologna, 1969.
- AA. VV., *Nuovo Dizionario di teologia morale*, San Paolo, Milano, 1990.
- AA. VV., *Statistički godišnjak/ljetopis 1993. – 1998.*, Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 1998.
- AA. VV., *Statistički ljetopis Hrvatske 1994.*, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1995.
- BISKUPI JUGOSLAVIJE, *Pastirska poruka biskupa Jugoslavije o prenošenju ljudskog života*, HKD sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 1970.
- BLAŽEVIĆ, Velimir, *Katolička crkva i rat u Bosni i Hercegovini. Dokumenti o stavovima i zauzimanju Katoličke crkve za mir i poštivanje ljudskih prava i građanskih sloboda i za očuvanje države Bosne i Hercegovine, Svjetlo riječi / Franjevačka teologija, Sarajevo, 1998.*
- DENZINGER – SCHÖNMETZER, *Enchiridion symbolorum...*, Herder, Barcelona, ³⁵1973.
- DRUGI VATIKANSKI SABOR, *Dokumenti*, KS, Zagreb, ³1980. – *Gaudium et spes, Optatam totius.*
- HÄRING, Bernhard, *Il matrimonio nelle prospettive del Vaticano II*, Favero, Vicenza, ⁴1967.;
Kristov zakon. Slobodni u Kristu III, KS, Zagreb, 1986;
Liberi e fedeli in cristo I, Paoline, Roma, 1980.
- IVAN PAVAO II., *Centesimus annus – Stota obljetnica*, KS, Zagreb, 1991.;
Dives in misericordia (1980.) – *Bogat milosrdem*, KS, Zagreb, 1981.;
Evangelium vitae (1995.) – *Evangelje života*, KS, Zagreb, 1997.;
Familiaris consortio – Obiteljska zajednica, KS, Zagreb, 1981.;
Fides et ratio, Libreria ed. Vaticana, 1998.;
Veritatis splendor, Piemme, C. Monferrato (AL), 1993.
- JOZIĆ, Tomislav, *Obiteljski moral u Bosni*, KS, Zagreb, 1995.
- MARIĆ, Franjo, *Hrvati – katolici u Bosni i Hercegovini između 1463. i 1995. godine*, Katehetski salezijanski centar, Zagreb, 1998.
- O'RIORDAN, John, *Evoluzione della teologia del matrimonio*, Cittadella, Assisi, 1974.
- PAPINSKO VIJEĆE ZA OBITELJ, *Priručnik za ispovjednike. O nekim pitanjima bračnog čudoređa*, KS, Zagreb, 1997. – PONTIFICIO CONSIGLIO PER LA FAMIGLIA, *Vademecum per i confessori su alcuni temi di morale attinenti alla vita coniugale*, Libreria ed. Vaticana, 1997.; PONTIFICIO CONSIGLIO PER LA FAMIGLIA, *La famiglia: dono e impegno speran-*

- za dell'umanità. *Atti del Congresso Internazionale Rio de Janeiro, 1 – 3 ottobre 1997*, Libreria ed. Vaticana, 1998.
- PAVAO VI., *Humanae vitae*, HKD sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 1968.
- RAHNER, Karl, *Riflessioni sull'enciclica »Humanae vitae«*, Paoline, Roma, 1970.
- ROSSI, Leandro (ur.), *Controllo delle nascite e teologia. Il dossier di Roma*, Queriniana, Brescia.
- Morale familiare*, Dehoniane, Bologna, 1974.
- SCHURR, Viktor, *Bernhard Häring. Die Erneuerung der Moraltheologie*, O. Müller Verl., Salzburg, 1970.
- TRUJILLO, A. Lopez, *Famiglia. Vita e nuova evangelizzazione*, S. Paolo, C. Balsamo (Milano), 1997.
- VELIKI, Leon, *Sermo 72*, PL 54, 398.
-
- Concilium* 5/1970.; 6/1995.
- Glas koncila* 47/1998.; 52/1998.
- Insegnamenti Pontifici I*, Paoline, ²1957.
- Katekizam Katoličke crkve* (1992), HBK/GK, Zagreb, 1994.
- Stećak. List za kulturu i društvena pitanja*, Sarajevo, 11/1998.
- Vrhbosna. Službeno glasilo biskupija Metropolije vrhbosanske, Sarajevo, Banja Luka, Mostar–Duvno, Trebinje*, 2/1997.; 1/1998.; 4/1998.